

דתישבו

היחס לאדם שהתמוטט כלכלית

אלישי בן-יצחק

נכון לסייע לו? ואם לסייע, מהי מידת הסיוע שיש להעניק לו? ועל פי איזה קנה מידה? שאלות אלו, המעסיקות את החברה הישראלית תכופות, נידונות בפרשתנו. פרשה זו עוסקת במהותה בעניינים חברתיים מובהקים, ומבקשת ביסודה לתקן פגמים ותאונות כלכליות. על פי פשוטו של מקרא, הפרשה מתארת הידרדרות כלכלית של אדם,⁸ המתרחשת בארבעה שלבים: השלב הראשון הוא כאשר אדם מוכר את מקור פרנסתו – שדהו – משום שהעסק כבר אינו מניב רווחים, ואולי אף גורם להפסדים; השלב השני הוא כאשר אדם מוכר את ביתו משום שההכנסות ממכירת העסק אינן מספיקות לתשלום מלוא חובותיו; בשלב השלישי האדם מוכר את עצמו לעבדות לאדון עברי, והשלב האחרון הוא כאשר הוא מוכר את עצמו לעבד לאדון נוכרי, בהנחה שהשכר שיקבל עבור עבודתו שם יהיה גבוה יותר, או משום שנושיו דוחקים בו לשלם את

מושכל יסוד הוא שהקניין עשוי להוות חלק מאישיותו של האדם, ואף להעניק לו את המשמעות לחייו.¹ תחושת יציבות הקניין, כחלק מאישיותו של האדם, הכרחית למהלך החיים התקין ולתחושת הביטחון² והחירות של האדם.³ דא עקא שאחת מתהפוכות החיים שיכול אדם לחוות היא הפגיעה בחוסנו הכלכלי. תחילתה של ההידרדרות יכולה להיות בנטילת סיכון כלכלי⁴ או באיבוד מקום העבודה, שבכוחם לגרום לפגיעה ביכולת העמידה במלוא ההתחייבויות הכלכליות הרובצות עליו. מכאן קצרה הדרך להסתבכות בחובות. במקרה כזה, חייו ההרוסים של הפרט טעונים שיקום, וספק אם אפשר בכלל לשקמם. שכן, רכושו של האדם הוא חלק מאישיותו, וזכותו של האדם לקניין היא אבן יסוד בזכויותיו של אדם.⁵ השאלה היא מהי הדרך הראויה להתמודדות עם אדם שירד מנכסיו ונהיה עני.⁶ האם יש להפקירו או האם

עדו רכניץ, "מדידת עוני בהשראה יהודית", תחומין כז (תשס"ז), עמ' 371-378.
 7 "אור החיים" מפרש כאן על דרך הרמז. לשיטתו הפרשה אינה דנה באדם פרטי אלא בכנסת ישראל, והיא משל המציג שלבים בהידרדרות המתרחשת באמצעות איבוד נכסי הציבור הרוחניים (חורבן המקדש) והגשמיים (גלות). לאחר מכן הפרשה מפרטת את דרכי התיקון והגאולה, בזכות צדיקי הדור שבמיתתם מכפרים על העם. יש שתי אפשרויות של גאולה: האחת: "בעיתה" – "והיה ממכרו עד שנת היובל", והאחרת: "אחישנה" – "והשיגה ידו".
 8 על העושר מצינו: "העושר נאה לצדיקים נאה לעולם" (משנה אבות ו, ח). לשאלה האם מותר להיות עשיר ולצבור נכסים, אפשר למצוא שתי גישות מרכזיות: לשיטת הרמב"ם דרכו של אדם צריכה להיות דרך בינונית, "לא יהיה עמל בעסקו אלא להשיג דבר שצריך לו לחיי שעה" (הלכות דעות א, ד). **המגיד משנה**, מנושאי כליו של הרמב"ם, מבאר: "ראוי לכל משכיל להסתפק במה שהוא הכרחי לו ולא יבקש מותרות ותהיה נפשו חשובה על קניינו" (הלכות זכיה ומתנה יב, יז). מנגד אומר **הגר"א** בפירושו לספר משלי (ב:טז): "חמדת הפרנסה והממון אינה אסורה מכל וכל", והראי"ה קוק משמיענו: "יש לכל אדם רשות להיות עוסק במשא ומתן, ולקנות נכסים וקניינים יאפילו יותר מדי הכרח סיפוקו, ואין בזה משום ביטול תורה" (**עין אי"ה**, ברכות, פרק ראשון, פסקה ל).

* עו"ד אלישי בן-יצחק מוסמך במשפטים מטעם האוניברסיטה העברית, בעל משרד עורכי דין ומרצה מן החוץ במכללת שערי משפט. יהיו דברינו כאן לע"נ הילדה תהילה חיה בת מיכל אשר נקטפה בדמי ימיה; תנצב"ה.
 1 ביטוי מובהק לקשר שבין הקניין לחייו של אדם מעוגן בדברי חז"ל: "ארבעה חשובין כמת, עני..." (נדרים סד ע"ב).
 2 ראו למשל "שלשה מרחיבין דעתו של אדם אלו הן דירה נאה ואשה נאה וכלים נאים" (ברכות נו ע"ב).
 3 ראו את פסק דינו של השופט אדמונד לוי, בג"ץ 05/1661 המועצה האזורית חוף עזה ואח' נ' כנסת ישראל ואח' אתר נבו, פסקה 30.
 4 לדיון בשאלה האם יכול אדם ליטול סיכונים כלכליים ראו: שו"ת **נודע ביהודה** תנינא, יו"ד סימן י, שו"ת **אגרות משה**, חו"מ, סימן קמד; שו"ת **ציץ אליעזר** ט, יז.
 5 הראי"ה קוק כותב: "והנה עצם מציאות העושר היא הסיבה להרחבת הדעת ושלמות הנפש, שעל ידן יכול האדם לעסוק במושכלות, בתורה וחכמה וכל טוב" (**עין אי"ה**, שבת, פרק שני, פסקה ע).
 6 לדיון בהגדרת עני בהלכה ראו: אביעד הכהן, "קו העוני וזכות הקיום בכבוד", **פרשת השבוע**, משרד המשפטים, 159 (תצוה תשס"ד); אברהם טננבוים, "להגדרת העוני", **פרשת השבוע**, משרד המשפטים, 295 (ראה תשס"ז);

של העני, הרי שיש להגדיל את סכום הצדקה כדי שיהיה לו "די מחסרו", והוא שלח אליו את בנו עם סכום כסף כפול. בדומה לכך אנו מוצאים תיאור על הלל, שרכש לעני בן טובים סוס שירכב עליו ועבד שירוץ לפניו (כתובות סז ע"ב). מקרים אלו שימשו בסיס להלכה שהתמיכה אינה ניתנת רק לשם סיפוק צרכים בסיסיים, אלא היא צריכה להיות מותאמת לרמת החיים שאליה הורגל העני קודם שהתמוטט כלכלית: "די מחסרו אָשֶׁר יְחָסֵר לוֹ"⁹.

דברים אלו צריכים לשמש נר רגלינו גם בימינו אנו. יש להפריד בין צדקה הניתנת ע"י אדם פרטי לבין צדקה המוענקת מהקופה הציבורית.¹⁰ לרוב אין די בקופה הציבורית כדי לספק לאדם את מלוא מחסורו כפי שהיה לפני שירד מנכסיו, וכאן מוטלת אחריות חברתית¹¹ על מעגל האנשים הסובב אותו, לנסות ולסייע לו לעבור את אותה תקופה קשה. האחריות במקרה זה תחול על חוג חבריו, מהקרוב ביותר ועד לרחוק יותר; כל אלה שעד להתמוטטות הכלכלית נהנו משגשוגו של אותו חבר, והתפרנסו מעושרו. על אלו מוטלת החובה לתמוך ככל האפשר באותו אדם בצרתו, עד שיעמוד שוב על רגליו.¹²

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
הדף מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן
כתובת המייל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' עמוס פריש
עורכת לשון: רחל הכהן שף

⁹ שולחן ערוך, יו"ד, הלכות צדקה רנ, א.

¹⁰ לדיון נרחב ראו: עדר רכניץ, "מחשבות בעניין השקפתה הכלכלית-חברתית של היהדות", צהר כא (תשס"ה), עמ' 143-152; מיכאל ויגודה, "בין זכויות חברתיות לחובות חברתיות במשפט העברי", בתוך: זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל (בעריכת י' רבין וי' שני), תל-אביב תשס"ה, עמ' 233-296; נפתלי בר-אילן, "זכאותו של העני לצדקה", תחומין ב (תשמ"א), עמ' 459-465.

¹¹ לדיון בסוגיות של אחריות חברתית ראו: יונתן זקס, לרפא עולם שבור- החיים כקריאה לאחריות, ירושלים תש"ע, עמ' 3-19 ובהמשך 39-54.

¹² הרמב"ם מונה שמונה דרגות בצדקה. המעלה הגדולה בנתינת צדקה היא לתת לעני הזדמנות לפתוח דף חדש ולשקם את עצמו, ע"י מתן הלוואה או כלים כדי שיוכל לפרנס את עצמו ולהצליח בעסקיו (ראו: הלכות מתנות עניים, ז-יד).

חובותיו ואין הוא יכול להמתין לארון עברי שיהיה נכון לקנותו.

באמצע תיאור השלבים מופיע איסור, שלכאורה נראה כלא קשור, ואשר עניינו מופנה לצד ג', לחברה הסובבת הרואה את תהליך ההידרדרות:

וְכִי־מוֹף (=יתמסכן, ייעשה עני) אָחִיךָ וּמָטָה יְדוֹ עִמָּךָ וְהִחֲזַקְתָּ בוֹ גֵר וְתוֹשֵׁב וְחֵי עִמָּךָ. אֲלֵתִּיקַח מֵאֲתוֹ נֶשֶׁף וְתִרְבִּית וְיִרְאֶת מֵאֶ-לְהִיךָ וְחֵי אָחִיךָ עִמָּךָ" (כה: לה-לו).

הוראה זו, המופנית למתבונן בנפילתו הכלכלית של אותו אדם, נועדה ללמד אותנו באיזו נקודת זמן עלינו להתערב, וכיצד אנו כחברה אמורים לעצור את ההתדרדרות בשלביה המוקדמים, לפני שהעני מוכר עצמו לעבדות. לשם כך התורה אוסרת על ניצול מצוקתו של המתמוטט כלכלית, ולכן אין להלוות בריבית. ויותר מכך, חלה עלינו החובה לתמוך באותו אדם, ועד היכן? עד למצב שבו נתייחס אליו כאילו הוא עצמנו ובשרנו; לא האחר התרסק כלכלית אלא אנו בעצמנו התמוטטנו כלכלית: "וְכִי־מוֹף אָחִיךָ... וְחֵי עִמָּךָ" - ההסתכלות על האחר צריכה להיות כאילו מדובר באחי, בבשר מבשרי.

הערבות ההדדית הנדרשת מאתנו נזכרת במקומות נוספים במקרא. כך למשל אנו מוצאים את התביעה:

פִּי־הֵיזָה בְּךָ אָבִיּוֹן מֵאֶחָד אָחִיךָ בְּאֶחָד שְׁעָרֶיךָ בְּאֶרְצֶךָ אָשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ נָתַן לְךָ, לֹא תִאֶמֶן אֶת־לִבְּךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת־יְדֶיךָ מֵאָחִיךָ הָאָבִיּוֹן. פִּי־פִתַח תִּפְתַּח אֶת־יְדֶיךָ לוֹ וְהֵעַבְטָה תַעֲבִיטְנוּ דֵי מַחְסְרוֹ אָשֶׁר יְחָסֵר לוֹ" (דב' טו: ז-ח).

מרתקת בהקשר זה פרשנותו של רש"י לביטוי "אָחִיךָ הָאָבִיּוֹן". לשיטתו, "אם לא נתן לו סופך להיות אחיו של האביון". כלומר, עצימת עיניים, אדישות או התעלמות מהזולת בעת משבר כלכלי יש בה כדי להביא את המתבונן מהצד להיות עני. ברוח זו התורה מצווה על שמיטת חובות והלוואות שלא שולמו עד לתום שנת השמיטה (דב' טו: א-ב).

כאמור, השאלה היא מהי מידת התמיכה הנדרשת מאתנו באותו אדם שהתמוטט כלכלית? על כך אנו מוצאים תשובה בתלמוד (כתובות סז ע"א). מסופר על מר עוקבא שהיה נוהג כל ערב כיפור לשלוח לעני שגר בשכנותו סך של 400 זוז. באחת הפעמים שלח מר עוקבא את בנו כדי שימסור את הכסף לאותו עני, ולאחר זמן שב הבן כשהכסף בידו. לטענתו העני אינו זקוק לכסף, משום שלעני הבן התיזו לפני העני יין ישן כדי לבשם את הבית. פעולה זו נתפסה אצל בנו של מר עוקבא כמותרות, ובצדק, שכן אם אדם יכול לבזבז יין ישן בשביל בישום, כנראה שיש לו די והוא אינו זקוק לצדקה. אלא שבניגוד לבן סבר מר עוקבא, שאם אלו הם צרכיו